

23ste jaargang

nummer 5

mei 1987

DAAD
EN
GEDACHTE

**orgaan gewijd aan de problemen
van de zelfstandige arbeidersstrijd**

+++++
+ Bij elke bijzondere handeling +
+ gaat het denken aan het doen +
+ vooraf. Bij het handelen van +
+ klassen of massa's blijkt de +
+ betekenis van het handelen +
+ pas achteraf. Hier gaat de +
+ daad vooraf aan het begrip. +
+++++

Theo Maassen

DAAD EN GEDACHTE

ORGAAN GEWIJD AAN DE PROBLEMEN
VAN DE ZELFSTANDIGE ARBEIDERSSTRIJD

GEEN VASTE ABONNEMENTSPRIJS

DE UITGAVE ZAL WORDEN BEKOSTIGD UIT
VRIJWILLIGE BIJDRAGEN

Redactie en administratie:
Schouw 48-11, 8232 BD Lelystad
Postgiro 307695

DE ROTTERDAMSE HAVENSTAKINGEN

De afgelopen maanden is er opnieuw felle strijd geleverd tussen de arbeiders en de havenbedrijven in Rotterdam. De stakingen in het stukgoed zijn het meest omvangrijk geweest, maar ook in de containeroverslag, bij ECT, in de overslag van kolen en erts, bij Swarttouw en EMO, en in de graanoverslag, bij onder andere de GEM, hebben arbeiders herhaaldelijk het werk neergelegd. Wij zullen in dit artikel vooral aandacht besteden aan het stukgoed.

Gedurende de laatste jaren hebben de bedrijven die in deze sektor van de goederenoverslag actief zijn, te maken gehad met een steeds verder teruglopen van het goederenaanbod, vooral als gevolg van de toenemende containerisatie. Om de winstgevendheid te vergroten en een groter deel van het overblijvende aanbod in het stukgoed - dat voor een deel is overgenomen door concurrerende havens als Antwerpen en Hamburg - terug te krijgen wilden de ondernemers een grote herstructurering doorvoeren. Een onderdeel daarvan, een fusie van drie grote bedrijven, is vooralsnog niet doorgegaan. Een ander deel van deze herstructurering betreft de arbeiders.

En om hun arbeidsvoorwaarden was het in het konflikt van de afgelopen maanden voor een groot gedeelte te doen. Zoals in heel veel andere bedrijfstakken is het noodzakelijk, voor de ondernemers wel te verstaan, dat de arbeiders flexibeler kunnen worden ingezet. Op steeds meer plaatsen zie je part-time werk, afroepkrachten (dit zijn arbeiders die moeten opdraven als er werk is, verder lopen zij in de WW), verdere uitbreiding van ploegendiensten enz. In het Rotterdamse stukgoed wilden de ondernemers de arbeidsvoorwaarden van het personeel ook aanpassen aan de 'moderne tijd'; bovendien wilden zij 350 man op straat zetten: wanneer ze bij extra drukte meer arbeiders nodig hadden kunnen ze altijd tijdelijk mensen in dienst nemen.

In grote lijnen waren dit de plannen, maar de bedrijven begrepen vanzelfsprekend wel dat de arbeiders dit niet zonder slag of stoot zouden accepteren. Om er nu voor te zorgen dat de onvermijdbare strijd voor de ondernemers gunstig zou verlopen en dat er geen onbevredigende compromissen uit de bus zouden komen, hebben zij de zaak grondig voorbereid. Schoufour, de man achter de schermen bij de Scheepvaart Vereniging Zuid (SVZ), de organisatie van de Rotterdamse havenbedrijven, lichtte de ondernemersstrate-

gie als volgt toe: "(.....) ik heb wel duidelijk gemaakt dat ik dat halfslachtige gedoe zat ben en dat we over zes maanden weer in hetzelfde schuitje zitten, als we niet voet bij stuk houden. We houden het correct, heb ik gezegd, en we spelen het voorzichtig, maar jullie (de stukgoedbedrijven - D&G) moeten beloven dat jullie bereid zijn een lange en moeilijke periode in te gaan."

Toen Schoufour dit in een interview met het dagblad *Trouw* op 23 januari zei, waren de stakingsakties al begonnen. Direkt na het bekend worden van de plannen van de stukgoedbedrijven wilden de arbeiders er tegenaan. De Vervoersbond FNV had op maandag 12 januari een spontane staking "nog net" tegen kunnen houden. Zeebregts, de onderhandelaar namens de SVZ, wist de rol van de vakbond op zijn waarde te schatten toen hij in *Het Parool* van de volgende dag het compliment maakte: "Tot nu toe heeft de FNV de mensen goed in de hand weten te houden." De spontane staking van één uur van de dagploeg bij Seaport Terminals, één van de grote vier in het stukgoed, op 14 januari verstoorde dit beeld niet. "Dat men ons consigne nog aan het werk te blijven niet heeft opgevolgd geeft aan hoe kwaad men is", oordeelde de Vervoersbond-bestuurder Van Nimwegen.

Op 19 januari organiseerde de FNV een volledige staking in het stukgoed waaraan in tegenstelling tot de meeste vorige stakingen dit keer ook veel kantoorpersoneel meedeed. In de daaropvolgende periode heeft de FNV steeds verrassingsakties georganiseerd: iedere dag vergaderde een aktiekomitee, bestaande uit bondsbestuurders en kaderleden, om te bepalen bij welk bedrijf het werk zou worden neergelegd. Hierdoor berokkende men de stukgoedbedrijven schade tegen relatief lage kosten voor de bond. Een belangrijk voordeel van deze strategie was verder dat de bond op deze manier de arbeiders goed onder controle kon houden waardoor hij tevens zijn onderhandelingspositie tegenover de SVZ versterkte. Gedurende de gehele aktie is er van eigen initiatief van de havenarbeiders nauwelijks sprake geweest. Zij volgden meestal de aktievoorstellen van de bond ook al bleef de dreiging, voor de FNV dan, van verdergaande akties door de arbeiders wel steeds aanwezig. Een aantal keren zijn er stakingen geweest die de FNV niet had uitgeroepen. Op 21 januari bijvoorbeeld legden 200 arbeiders van de Samenwerkende Haven Bedrijven (SHB) op eigen initiatief het werk neer: zij waren "niet te houden", aldus het kommentaar van de Vervoersbond. Op 26 januari staakten de avondploegen bij een aantal stukgoedbedrijven omdat zij werk moesten doen dat door een staking van de dagploegen was blijven liggen en dus besmet was. Ook deze aktie was niet gepland door de aktieleiding.

Het is moeilijk te zeggen hoe de ontwikkeling van het konflikt zou zijn geweest indien de arbeiders het initiatief meer naar zich toe getrokken zouden hebben, maar de geschiedenis van de zelfstandige arbeidersstrijd in de na-oorlogse periode laat zien dat dat soort akties veelal veel bedreigender is voor de ondernemers. Feit blijft echter, en daar gaat het immers om, dat de aktie volledig gedomineerd is door de vakbond. De ondernemers konden, zoals zij van te voren hadden afgesproken, vasthouden aan hun eisen en gewoon afwachten tot de FNV steeds meer water bij de wijn zou doen.

De FNV moest hierbij tonen een ware evenwichtskunstenaar te zijn, omdat de Vervoersbond "elk kompromis alleen met de allergrootste moeite (zou) kunnen 'verkopen' aan de kritische achterban", zoals *De Volkskrant* op 31 januari schreef. In de figuur van Paul Rosenmöller beschikte de FNV

daarvoor over het ideale instrument. Deze bestuurder van de Vervoersbond heeft tot 1978 sociologie gestudeerd maar hield het toen voor gezien op de universiteit. Steeds opnieuw blijken intellectuelen de behoefte te hebben zich actief met de strijd van de arbeiders te bemoeien en hen 'op te voeden'; zij "kiezen voor de arbeiders", zoals Rosenmöller het uitdrukte. Aanvankelijk werkte hij als lid van een voorhoedeklupje, de Groep Marxist-leninisten (GML), in het stukgoed en ging daar heftig tegen de vakbond te keer. Na enkele jaren draaide hij bij en kreeg een baan als bestuurder. Wij koesteren tegen de persoon Rosenmöller zelf uiteraard geen wrok, maar hij is wel een typische vertegenwoordiger van het soort mensen dat met zijn gedraai de strijd van de arbeiders meer schade berokkent dan goed doet. Doordat zij het leven dat arbeiders door hun maatschappelijke positie gedwongen leiden, behalve uit de boekjes niet kennen, kunnen zij tot een romantische "keuze voor de arbeiders" komen. Wat is het immers voor kletspraat om zoals Rosenmöller in *Het Parool* van 20 januari te zeggen: "De rol van activist speel ik graag, als het moet. Dat heb je nu eenmaal in je. Voor een massa staan en een toespraak houden, dat geeft een bepaalde spanning en ik werk graag onder spanning." Dat zal best, maar het is wel een heel ander soort spanning dan die een arbeider aan bijvoorbeeld de lopende band ondervindt; die krijgt er geen kick van, die kiest er niet voor. De havenarbeiders, waar Rosenmöller zo graag vóór staat, kiezen ook niet vrijwillig. Dat is voorbehouden aan de Rosenmöllers die veelal na kortere of langere tijd weer een andere keuze maken, namelijk voor een maatschappelijke carrière waarbij hun stressbestendigheid hen beslist goed van pas komt.

Er zijn in de loop van het conflict verscheidene onderhandelingsronden geweest en steeds schoof de FNV een stukje verder op richting SVZ. Zo bleek de Vervoersbond op 4 februari tot een zekere flexibilisering bereid: de stukgoedbedrijven zouden vijf roostervrije dagen mogen aanwijzen als er weinig werk voorhanden was en de havenarbeiders zouden ook in andere havens ingezet kunnen worden. De SVZ, die bij monde van Zeebregts nogmaals verklaarde dat de concessies niet ver genoeg gingen en dat hij "structurele aanpassingen" nodig vond, wenste vanaf 10 febr. ook de CAO in de onderhandelingen te betrekken en daar ingrijpende verslechtingen in aan te brengen. De FNV reageerde hierop met een 24-uursstaking op 12 februari. Het CNV was wel direkt bereid de CAO in het overleg te betrekken om zo tot structurele kostenbesparingen te komen. Overigens deed het CNV niet mee aan de stakingsakties. Teneinde te voorkomen dat leden van deze centrale onderkruiperswerk zouden moeten verrichten, kregen CNV-arbeiders "slachtofferhulp" van de bond, als er op hun bedrijf gestaakt werd door de FNV.

Nadat minister De Graaf van Sociale Zaken had bedreigd om de overheidsbijdrage aan de stukgoedbedrijven in te trekken per 1 juli wanneer de 'sociale partners' niet uiterlijk op 2 maart een oplossing hadden gevonden en nadat ook hij had verklaard dat de CAO in de onderhandelingen betrokken moest worden, stond de FNV alleen. Toen het CNV verklaarde desnoods zonder de FNV verder te gaan met het overleg, koos Rosenmöller eieren voor zijn geld: op maandag 23 februari werd het overleg "zonder voorwaarden vooraf" hervat. De volgende stap van de SVZ was het voorleggen op 26 februari van een eindbod waarover niet meer onderhandeld kon worden. Klaarblijkelijk achtten de ondernemers de tijd rijp om een definitieve klap uit te delen. Na een nieuwe 24-uursstaking riep de FNV de politiek te hulp: de hoorzitting in de Tweede Kamer leverde behalve veel mooie woorden vanzelf-

sprekend niets op. De politieke partijen wachtten zich er wel voor hun voorkeur uit te spreken.

Uiteindelijk kwam het einde van de akties door een gebeurtenis op een heel ander terrein. De ondernemingsraden van de vier grote stukgoedbedrijven hadden namelijk een kort geding aangespannen tegen de ondernemingen, waarin zij eisten, dat de namen van de arbeiders die ontslagen zouden worden, niet bekend gemaakt mochten worden. Dit om de solidariteit te handhaven. Toen de rechtbank op 12 maart deze eis toewees en verklaarde dat het bekend maken van de namen pas op 7 mei mocht plaatsvinden, was er een grote adempauze ontstaan waarin opnieuw onderhandelingen mogelijk waren.

De FNV had zich gedwongen gezien, door de vastberaden houding van de havenarbeiders, om naar buiten toe voet bij stuk te houden. In de loop van de onderhandelingen schoof zij weliswaar steeds verder op in de richting van de SVZ, maar deze hield onverkort aan haar eisen vast. Als gevolg hiervan kon de FNV niet anders dan doorgaan met de akties. De uitspraak van de rechter kwam dan ook als een godsgeschenk.

Op 13 maart riep Rosenmöller de arbeiders op om de akties op te schorten. Hier ontpopte hij zich als een echte vakbondsbonns met zijn uitspraak dat de eerste helft van de wedstrijd met de havenwerkgevers nu voorbij was en dat de arbeiders met 1-0 voorstonden. Voor hem is het waarschijnlijk inderdaad een soort voetbalwedstrijd, klassenstrijd ervaart hij immers niet aan den lijve. Ook zijn methode om kritiek van bijvoorbeeld Jim Starvinga, die bij vroegere havenstakingen een van de aktieleiders is geweest, te smoren met verwijten over "dagdromerij" is typerend: bondsbestuurder Rosenmöller had een resultaat binnen, diskussies met de 'achterban' zijn alleen maar lastig. Want wat had hij moeten zeggen op de uitroep van een van de aanwezigen dat de havenbaronnen "nou de kans (kregen) om rustig na te denken over hoe je de mensen kan ontslaan als wij ons stil houden?"

Na enkele weken stilte in het stukgoed werd begin april bekend dat partijen weer zouden gaan overleggen onder leiding van kommissaris van de koningin Lammers. Waar dit toe zal leiden is uiteraard nog niet te zeggen, maar het is vrijwel uitgesloten dat de SVZ werkelijk belangrijke koncessies zal doen gezien haar opstelling tot nu toe.

Naast de akties in het stukgoed zijn er ook in andere sectoren van het havenbedrijf stakingen geweest die wij hier nog kort willen behandelen.

Bij het kontaineroverslagbedrijf ECT moesten volgens de direktie 250 man worden ontslagen of de arbeiders moesten ingrijpende verslechtingen in de CAO aanvaarden. Een spontane staking van het personeel op 12 februari werd na enkele dagen door de FNV overgenomen. De ECT-direktie reageerde op de verrassingsakties door te dreigen geen loon meer te betalen aan werkwilleg personeel dat als gevolg van de akties geen werk had. Als reactie op de dreiging met akties waren veel schepen uitgeweken naar andere havens, zodat er bij ECT nauwelijks werk was. Het dreigement van ECT was dan ook zeer ingrijpend. Ook hier redde het CNV het gezicht van de FNV door te verklaren desnoods zonder de FNV te gaan onderhandelen over de CAO. Om de belangenbehartiging van de eigen leden niet aan het CNV over te laten, besloot de FNV op 23 februari toch mee te doen aan het overleg. Een van de eerste afspraken die daar gemaakt werd was dat er geen akties meer gevoerd zouden worden. Na ongeveer anderhalve maand, op 10 april bereikten bonden en ECT overeenstemming over een nieuwe CAO: de ontslagen zijn van de baan, maar de lonen worden op het bestaande nivo bevroren, terwijl de

kerstgratifikatie flink wordt gekort.

In de graanoverslag dreigde de direktie begin januari ook al met ontslagen. De onderhandelingen over een nieuwe CAO verliepen zeer moeizaam met deze dreiging op de achtergrond en op 13 maart braken er enkele spontane stakingen uit. Vanaf begin april organiseerde de FNV ook in deze sektor verrassingsakties. Het door het CNV met de ondernemingen afgesloten akkoord is door de Vervoersbond afgewezen en de bedrijven zitten nu in een moeilijk parket. De FNV is in het graan verreweg de grootste bond en kan in feite niet gepasseerd worden. Hoe dit zich verder ontwikkelen zal is nu nog niet te zeggen.

Tot slot willen we melding maken van de gebeurtenissen in de machinale sektor, de overslag van kolen en erts. Wegens uitstel van de CAO-onderhandelingen braken er op 21 januari twee stakingen van twee uur uit bij EMO, tegen de uitdrukkelijke wens van de FNV in. De daarop volgende dagen legden de arbeiders nog enkele keren het werk kort neer. Toen de bedrijven op 22 januari niet verschenen op een vergadering waar over de nieuwe CAO zou worden gepraat, schreeuwde de Vervoersbond moord en brand: "Dit is gif voor de sociale rust in de haven". In overeenstemming met de gebruikelijke komedie die ondernemers en vakbonden bij dit soort gelegenheden opvoeren, noemden vertegenwoordigers van de bedrijven dit een overtrokken reactie. Op 11 maart kwam er een CAO tot stand bij een van de machinale bedrijven, namelijk bij EECV en enige dagen later ook bij Swarttouw, bij EMO en bij het Amsterdamse bedrijf OBA.

Het gebeurt niet vaak dat in de Rotterdamse haven in alle sectoren akties gevoerd worden. De vakbonden hebben echter alles nagelaten om de akties elkaar te laten ondersteunen. Zoals gebruikelijk hanteerden zij akties en aktiedreiging als een stok achter de deur van de onderhandelingsruimten en zorgden er voor dat de arbeiders als groep met vergelijkbare belangen niet tot machtsvorming konden komen. Dreiging met ontslag en verslechtering van de arbeidsvoorwaarden waren over de hele linie inzet van de kant van de bedrijven, waarbij met name de stukgoedondernemingen op het scherp van de snede vochten. In de containers en de machinale is de rust weergekeerd, bij het graan zal dat wel niet meer zo lang op zich laten wachten. Een redelijk gunstige uitkomst voor de stukgoedwerkers is twijfelachtig. (Afgesloten 12 april 1986).

=====

Boekbespreking

DE LOTGEVALLEN VAN EEN CHINESE VROUW

T I J D E N S D E ' K U L T U R E L E R E V O L U T I E '

Nog niet zo heel lang geleden heeft men haar in Nederland kunnen zien op het televisiescherm in een programma van Adriaan van Dis: Nien Cheng, een Chinese vrouw, die gedurende de zogenaamde 'kulturele revolutie' in haar vaderland ervan werd beschuldigd, dat ze een Britse spion zou zijn en die op grond van die beschuldiging gedurende 6½ jaar in eenzame opsluiting

werd gehouden. Een aantal jaren na haar vrijlating kreeg zij de kans om China te verlaten en vestigde zij zich in de Verenigde Staten. Daar heeft ze haar lotgevallen tijdens een van de meest turbulente perioden uit de jongste Chinese geschiedenis te boek gesteld. Het is, om diverse redenen, een zeer bijzonder werk geworden.

Of er inmiddels al een Nederlandse vertaling van is verschenen of op korte termijn verschijnen zal, is ons niet bekend. Maar *Life and death in Shanghai* (Leven en dood in Sjanghai), zoals de Engelse titel luidt, verdient het om in vele talen te worden vertaald. Het is namelijk niet enkel het relaas van het moedige en jarenlang durende gevecht van de schrijfster om haar volstreekte onschuld te bewijzen, het is tevens een adembenemende schets van de Chinese samenleving uit die tijd, een schets die tevens tal van aanzetten tot een politieke en sociale analyse bevat. Nien Cheng was van jongsafaan, dat lijdt geen enkele twijfel, behept met een grote en nimmer verflauwde belangstelling voor politieke, sociale en historische ontwikkelingen. Als een gevolg daarvan wordt de lezer telkens weer gekonfronteerd met haar uiterst scherpe kijk op de historische gebeurtenissen, zowel die uit de periode van de 'Kulturele revolutie' zelf, als die uit de periode die er onmiddellijk op is gevolgd, dat wil zeggen de periode van de breuk tussen Mao-tse-Toeng en Lin Piao, de dood van Mao, de val van de 'bende van vier' en toenemende invloed van Deng Xiaoping. Op alle belangrijke gebeurtenissen uit die tijd levert zij commentaren die getuigen van een opvallend helder inzicht en die daarom een waardevolle bijdrage vormen tot een beter begrip van hetgeen er in het huidige China voorvalt.

Nien Cheng werd in 1915 in Peking geboren in, naar we mogen aannemen, een tamelijk welgestelde Chinese familie. Op 20-jarige leeftijd ging ze naar Engeland, waar ze van 1935 tot 1938 studeerde aan de London School of Economics. In Londen leerde ze haar Chinese echtgenoot kennen, kort voordat deze zijn doktoraal examen filosofie aflegde. Na hun huwelijk vertrok het jonge paar naar Tsjoengking, dat tijdens de Japans-Chinese oorlog de zetel van de Kwomintang-regering was. In 1939 trad haar man in diplomatieke dienst van het Kwomintang-bewind. Van 1941 tot 1948 was hij verbonden aan de Chinese ambassade in de Australische hoofdstad Canberra. Na hun terugkeer in China vestigde het paar zich in Sjanghai, waar de heer Cheng aan het hoofd kwam te staan van het plaatselijke bureau van het ministerie van buitenlandse zaken. Toen de 'kommunistische' troepen in 1949 Sjanghai naderden nam hij, anders dan de meeste machthebbers van de Kwomintang, niet de wijk naar Taiwan, maar hij blééf. Hij verklaarde zich bereid met de Maoïsten samen te werken, in de verwachting dat er onder Maoïstisch bewind voor China gelukkiger tijden zouden aanbreken. Hij werd eerst adviseur van de nieuwe regering voor buitenlandse zaken, daarna - met instemming van de Maoïsten - directeur van het in Sjanghai gevestigde kantoor van Shell.

In 1957 stierf de heer Cheng aan kanker. Z'n weduwe werd daarop adviseuse van de Shell-direktie, tot aan het tijdstip dat het Shell-kantoor in Sjanghai in 1966 door de maatschappij werd gesloten. Dat gebeurde kort voor het begin van de 'kulturele revolutie'. Vrij kort daarna werd Nien Cheng gearresteerd.

Haar verhaal van hetgeen volgde is in de allereerste plaats het even ontroerende als indrukwekkende relaas van haar manhaftige pogingen om er niet onderdoor te gaan doch te overleven. Ze schildert op indringende wijze het leven in de gevangenis, de voortdurende druk waaraan ze bloot wordt

gesteld, de telkens terugkerende ondervragingen, de martelende onzekerheid wanneer deze een tijdlang uitblijven, de kleine pesterijen van de bewaaksters, de levensgevaarlijke ziekten die haar, als gevolg van de omstandigheden in de onverwarmde cel, bedreigen en tenslotte de brute behandeling die ze ondergaat wanneer ze zich door niets en niemand laat intimideren.

"Toegeven dat de onzinnige en volstrekt onredelijke aanklacht een element van waarheid bevat, alleen maar om met een geringe straf vrij te komen", zo had haar tevoren een vriend gewaarschuwd, "zal je geen enkel voordeel opleveren. Integendeel, de ondervragingen zullen toenemen; je zult onder zwaardere druk komen omdat ze namen van 'medeplichtigen' willen vernemen. De enige mogelijke kans is gelegen in een onverzettelijke houding. Je moet nooit of te nimmer voor hun valse beloften zwichten." Overeenkomstig dat advies heeft Nien Cheng meer dan zes bittere en onnoemelijk zware jaren gehandeld.

Haar boek echter is bepaald veel meer dan de beschrijving van haar beproevingen. Het eerste deel (zo'n 150 bladzijden) bestaat uit een buitengewoon boeiende, even sobere als meeslepende schildering van de dreigende sfeer die in de miljoenenstad Sjanghai heerst in de beginperiode van de 'kulturele revolutie'. Nien Cheng is een voortreffelijk stiliste en ze weet bij de lezer bijna de indruk te wekken, dat hij of zij het zelf als ooggetuige meemaakt, ze maakt haar lezers vergaand vertrouwd met het dagelijks leven in China in de desbetreffende jaren. Wat aan haar beschrijvingen echter een extra dimensie geeft, dat zijn - zoals we reeds opmerkten - haar politieke en sociale commentaren.

Nien Cheng, die de Chinese samenleving allesbehalve voor een 'socialistische' aanziet, wijst erop, dat sinds 1949, het jaar waarin de zogenaamd 'kommunistische' partij de macht veroverde, de politiek van die partij altijd een slingerbeweging heeft vertoond en zij poogt daarvoor een verklaring te geven. Zij zegt van de 'Proletarische Kulturele Revolutie' dat deze volstrekt geen revolutie was, doch niets anders en niets meer dan 'een machtsstrijd tussen de Maoïsten en de meer gematigde vleugel onder de aanvoering van Liu Shao-shi en Deng Xiaoping' (blz. 72). Ze noemt hen die in oktober 1949 de macht van de Kwomintang overnamen 'een nieuwe heersende klasse' (blz. 116). Ze maakt (op blz. 125) melding van de tegenstellingen in de boezem van de 'kommunistische' partij. Ze geeft er op blz. 129 blijk van, dat ze zich door de tijdens de 'kulturele revolutie' aangeheven leuzen geen zand in de ogen laat strooien. Ze draagt op verscheidene pagina's feiten aan die haar analyses bevestigen, feiten die volgens haar ten duidelijkste bewijzen, dat het in die 'kulturele revolutie' inderdaad alleen maar om een steeds feller wordende worsteling om de macht gaat. Ze noemt op blz. 189 de zogenaamde 'volksdemokratie' een 'diktatuur'. Ze geeft uitermate belangwekkende informatie over de tegenstellingen tussen de 'echte', d.w.z. de orthodoxe Maoïsten enerzijds en een man als Tsjou En-Lai anderzijds. Ze beschrijft ook hoe de Rode Garden, die aanvankelijk als werktuig in de machtsstrijd werden gebruikt, later - maar niet zonder moeite - weer werden afgedankt of op dood spoor werden gezet.

Nien Cheng geeft bij dit alles, wat niemand zal verwonderen, blijk van een interpretatie van het marxisme, die geen andere is dan de officiële, steeds weer in China ten beste gegeven interpretatie. Tegenover dat zogenaamde 'marxisme' staat ze uiterst kritisch. Maar hoe vaak ze, over 'Theorie' of liever: over ideologie schrijvend de plank ook mis slaat, telkens wanneer ze de politieke en maatschappelijke situatie analyseert treft

ze de roos. En ofschoon ze vanzelfsprekend van Marx slechts door een Chinese bril kennis heeft genomen, komt ze niettemin tot de konklusie, dat Mao uitmunt op het gebied van de guerillastrijd, maar dat z'n zogenaamd marxistische opstellen 'halfbakken' zijn. Het is een konklusie die wij, vanuit een Marx-interpretatie die haar volstrekt onbekend is, onderschrijven.

De lezer zal begrijpen, dat het ons onmogelijk is uit de vele commentaren van Nien Cheng uitvoerig te citeren. We kunnen, om de betekenis van haar boek aan te duiden, slechts vermelden waarover deze handelen en waarop ze betrekking hebben. Ze spreekt uitvoerig over de tegenstellingen tussen Mao en Liu Shao-shi. Ze beschrijft de betekenis van de politiek van Deng Xiaoping. Ze gaat in op de positie van Lin Piao. Ze vertelt bijzonderheden over Lin Piao's zoon, die volledig overeenstemmen met later bekend geworden feiten. Ze beschrijft ook op grond van welke ontwikkelingen die haar in de gevangenis bekend worden, ze overtuigd raakt van een groeiende tegenstelling tussen Mao en Lin Piao.

Aan het slot van haar boek laat Nien Cheng zich zeer positief uit over de politiek van Deng en over hetgeen onder hem tot stand is gebracht. Zij doet het daarbij voorkomen of alle sinds de dood van Mao verwezenlijkte hervormingen aan Deng te danken zijn. Onze zienswijze, dat Dengs positie te danken is aan de onvermijdelijkheid van die hervormingen, ligt haar natuurlijk ver. Niettemin krijgt men door haar uiteenzettingen een ons inziens bijzonder goede kijk op de werkelijke inhoud en betekenis van zowel de 'kulturele revolutie' als het beleid van Deng Xiaoping. Nien Cheng is er zich ook van bewust, dat Mao Tse-toeng veel meer dan hij zelf ooit wilde weten weg had van een 'klassiek Chinees denker'. Haar desbetreffende opmerking stemt overeen met een soortgelijke opmerking van de bekende sinooloog Simon leys, die in een van zijn opstellen heeft aangetoond hoe veel Mao gemeen had met de Chinese 'ouden' en hoe weinig met Karl Marx.

Samenvattend kan worden gezegd, dat Nien Cheng niet alleen een fascinerend menselijk dokument heeft vervaardigd, maar dat haar werk bovendien met aandacht zou moeten worden gelezen door al diegenen die zich ooit door de Maoïstische partijbureaucratie verblinden lieten en die ook nu nog altijd maar niet willen zien, hoe dwaas het is om van 'een dreigend herstel van het kapitalisme' in China te spreken. Het kapitalisme is in China nimmer opgeheven, de 'kulturele revolutie' was heel wat anders dan een poging om de resten ervan in de maatschappelijke bovenbouw uit te roeien, zoals werd voorgesteld. Nien Cheng moge haar boek niet geschreven hebben om het bestaan van de kapitalistische produktiewijze in China aan te tonen, uit haar beschrijving van de 'kulturele revolutie' blijkt zonneklaar wat deze werkelijk was. Het feit dat ze wat anders was dan wat er van officiële zijde werd beweerd, heeft verstrekkende gevolgen voor welk oordeel omtrent de Chinese samenleving ook. De betekenis van *Life and death in Shanghai* is mede hierin gelegen, dat het aan deze oordeelsvorming bijdraagt.

C.B.

=====

OVER HERVORMINGEN EN LAKSE ARBEIDERS

II

In het januarinummer van dit jaar schreven we reeds over bovenstaand onderwerp. Dit artikel sluit daarop aan.

Een poosje geleden lazen wij in een tijdschrift, gewijd aan de problemen van het moderne management, een passage die wel heel sprekend is voor de kwellende vragen waarvoor managers zich vandaag de dag geplaatst zien. Al is het stuk dan van 1984, het heeft nog maar weinig aan aktualiteit ingeboet. Voor de duidelijkheid citeren we hier enkele kenmerkende passages:

"Telkens als er weer een prijsverhoging zit aan te komen of een loonverordening - hetgeen gewoonlijk op hetzelfde neerkomt - weerklinkt er een koor van edele stemmen, die het opnemen voor de minst verdienenden. Maar wie zorgt er voor de belangen van degenen die het meest verdienen?"

Veel gezinnen hebben het erg krap, maar van de herhaling van die pijnlijke waarheid, die vroeger vol schaamte werd verhuld en nu ieder in het oog springt, wordt niemand beter. Helaas, het klimaat voor een discussie over de bezitsverhoudingen in onze maatschappij is ongunstig; wanneer het debat in ernst begint, is er vroeg of laat toch weer een wanklank te horen, die herinnert aan het lot der minder bedeelden en die de opposanten op dit punt uitmaakt voor bloeddorstige ijzervreters. Onvermijdelijk komt vroeg of laat het socialisme ter sprake als de hoogste rede. Het is makkelijker over ideeën te praten dan over feiten.

We maken echter op het ogenblik een zeer verhelderend leerproces door: met eigen ogen hebben we kunnen zien en aan ons eigen lijf hebben we kunnen voelen, dat 't socialisme, als het economisch niet rendabel genoeg is, niet de kracht kan opbrengen om zijn maatschappelijke beloften na te komen. We hadden genoeg van het gezeur, dat men de heug naar de meug moest zetten en dat veel voor ons niet te betalen was, zodat we Gieriek wel sympathiek vonden toen we ons iets meer konden permitteren, al was dat toen wel met andermans geld dat we nu weer terug moeten betalen. De voordelen die toen uit de CAO-onderhandelingen zijn gesleept, de prijscompensaties en bonussen hebben allemaal maar één ding gedaan: de drukpers voor de bankbiljetten sneller later draaien; de andere machines bleven werken als vanouds en naar eigen goeddunken. Dit zijn trouwens waarheden die te elementair zijn om ze hier wer op te dissen."

Zo klaagt onze manager nog een tijdje door over de situatie in, naar zo is gebleken, Polen. Want het gaat hier niet om een nieuw pleidooi voor meer doelmatigheid, lagere lonen en uitkeringen etc. in een Westers land, maar over een land waar de managers van de ondernemingen schijnbaar een extra handicap op hun weg vinden: al het gepraat over 'socialisme'. En dat is uitermate hinderlijk, aldus de strekking van het artikel in *Zarzadzanie*, ('Management'), een blad dat speciaal voor de direktieleden van de 'gesoci-

aliseerde' ondernemingen in Polen wordt uitgegeven. Met de officiële ideologie wordt in dit blad regelmatig korte metten gemaakt. Zo is het blad onder meer bekend geworden door zijn jaarlijkse overzicht (à la *Fortune*) 1) van de meest winstgevendende bedrijven in Polen. Bovenaan deze 'top-vijfhonderd' staat het *Polmos*-syndikaat, zeg maar de staatsslijterij die het monopolie heeft op alle in Polen verkochte drank. Juist bij dit bedrijf is volgens de maatstaven van *Zarzadzanie* de verhouding tussen kosten en baten het gunstigst. En ergens onderaan de lijst bungelen de paradepaardjes van de 'socialistische planekonomie': de kolossale *Leninhoogovens* te Nowa Huta bij Kraków en hun dito tweelingbroer in het Silezische Katowice, die grote verliezen lijden die door de staat moeten worden bijgepast.

Maar we willen het hier nu niet hebben over de verdeling van het economische surplus in het Poolse staatskapitalisme. Of beter: we willen daarvan maar één bepaald aspekt aanroeren, namelijk dat van het touwtrekken tussen managers, staat en arbeiders om de bestemming van de geproduceerde meerwaarde. We kunnen niet beter illustreren, hoe openlijk er in Polen over dergelijke kwesties wordt gesproken en geschreven, dan door nogmaals onze manager 2) uitgebreid aan het woord te laten:

"Het socialisme kwam ter wereld vol van dromen over gelijkheid en heeft er van 't begin af aan naar gestreefd om letterlijk die gelijkheid te verwezenlijken. Al spoedig bleek echter dat, al hebben de mensen een even grote maag, hun handen niet allemaal hetzelfde zijn en zo ook hun behoeften. Tevens werd duidelijk, dat de mensen beter door hun verdiensten dan door leuzen werden aangezet tot effectiever, sneller, beter of zorgvuldiger werken. De loonverschillen werden zonder getreuzel en zonder ophef vergroot, opdat de opgetrokken façade van gelijkheid niet al te zeer zou worden beschadigd. De maatschappij (in Polen bedoelt men hiermee de bevolking zoals die staat tegenover de overheid - D & G) reageerde op geheel eigen wijze op deze verandering, door als zijn lijfspreuk uit te dragen: czy się stoi, czy się leży, dwa tysiące należy (of je nou staat of ligt, tweeduizend zloty krijg je zo in 't handje) - waarbij de tweeduizend van de oorspronkelijke versie werden opgevolgd door drie-, vier-, vijfduizend en daarna, om het ritme van het vers te behouden, door tien tegels (jargon voor het biljet van duizend - D & G) enzovoort. Al staand en liggend hebben wij onze inflatie opgedreven, zolang als dit vers opgang deed.

We zijn nu tenslotte zo ver, dat veel intelligente mensen en bijna de hele centrale regering begrijpen, dat je de mensen niet gelijk, maar rechtvaardig moet behandelen. Rechtvaardig, dat wil zeggen overeenkomstig het bereikte resultaat, rechtvaardig, dat is de goeden belonen en de slechten bestraffen. Maar de gelijkheidsidealen (opgevat niet als gelijkheid van kansen, als de gelijke start, maar uitsluitend als gelijkheid aan de finish) hebben zich diep ingevreten in het denken van de maatschappij. Er blijft een druk bestaan om aan iedereen premies toe te kennen;

1) *Fortune*: een Amerikaans managersblad.

2) Andrzej Krzysztof Wróblewski, 'De magische toverspreuk van de gelijkheid', in: *Zarzadzanie* van juli 1984, blz. 19.

als iemand het vorige jaar loonsverhoging heeft gehad, dan moet hij die dit jaar ook krijgen; wanneer één arbeider uit een brigade een beloning krijgt, wordt die gewoonlijk door kollektieve premies gevolgd. Met een hoog loon steek je anderen de ogen uit, het riekt klassevijandig en wekt agressie op: hoe zit dat, is hij soms beter dan ik?

Laten we eerlijk toegeven, dat dit niet geheel zonder reden zo is. Het idee van hoge lonen, of meer in 't algemeen - van privileges voor verdienstelijke personen - is gekompromitteerd doordat het zo vaak misbruikt is. Hooggeplaatste oplichters, uitvindders van het perpetuum mobile en uitsitters van nutteloze konferenties hebben de publieke opinie er niet van kunnen overtuigen dat zij hun enorme salarissen waard zijn, doordat ze handig diegenen in de schaduw stellen, die de maatschappij veel meer geven dan zij ervan ontvangen. In haar streven om positieve reacties te krijgen heeft de regering zo vaak opgeroepen tot de likwidatie van uitzonderlijk hoge loonklassen, tot de controle op buitensporige (?) vermogens, tot het opleggen van extra belasting aan de rijken, dat zij nu, nu zij uit is op iets wat daarvan praktisch het tegendeel is, zich niet gemakkelijk van dergelijke leuzen kan losmaken.

Intussen is echter, wat men er ook van zegt, het geld naar zijn aard geen instrument tot het gelijk maken, maar omgekeerd, tot het ongelijk maken van de mensen. Dat is ook de reden dat wij in plaats van soep uit de ketel juist geld verstrekken, waarmee de een naar een melkbar (een goedkope eetgelegenheden - D & G) kan gaan en de ander naar een 'Orbis'-restaurant. Dat is ook de reden dat wij in plaats van Mao-tse-Tungpakken kleren kunnen dragen naar onze eigen smaak en draagkracht, dat wij op verschillende manieren op reis gaan, vakantie houden en uitgaan. Veel Polen spuwen op de grond als zij langs een 'Pewex'-winkel (een winkel waar je alleen met Westers geld (luxe-)dingen kunt kopen - D & G) lopen en beschouwen het als een grote onrechtvaardigheid dat sommigen dollars hebben en anderen niet. Op dezelfde manier kan men zich afvragen of het rechtvaardig is, dat b.v. de Zwitsers in hun winkels meer en betere spullen kunnen kopen dan wij. Geeft soms het Zwitserse staatsburgerschap het alleenrecht op de toegang tot allerlei goederen? Moet men de ongelijkheid bestrijden en verminderen, of moet men haar integendeel opvatten als een natuurlijk gegeven en als een verfrissende wind, die aanzet tot werken?"

Deze Poolse manager verdedigt hier zijn zaak met zoveel vuur, dat wij de verleiding niet hebben kunnen weerstaan om hem zeer lang aan het woord te laten. Helaas laat de plaatsruimte het hier niet toe om ook zijn conclusies even uitgebreid weer te geven. Maar uit de strekking van zijn verhaal is al wel duidelijk geworden waar onze manager naar toe wil. Het moet, zegt hij, maar eens afgelopen zijn met al dat gepraat over gelijkheid, want dat staat de werkelijke modernisering van de Poolse economie alleen maar in de weg: "Als er gezegd wordt, dat men zich moet bekommeren om de belangen van de minst verdienenden, dan betekent dat, dat de taak om noodzakelijke waarheden te verkondigen op de schouders wordt gelegd van degenen die beter verdienen." Maar wat hebben in Polen de beter verdienenden daar nou aan? In de

Verenigde Staten kan iemand die vier keer zoveel verdient als een ander, daar ook vier keer zoveel voor kopen. Wat moet je echter in Polen met zo'n verschil in inkomen? *"Zelfs als we vernemen, dat de direkteur van een fabriek drie keer zoveel verdient als een spinner, dan betekent dat nog niet dat de direkteur drie keer zoveel brood eet, drie keer zo vaak met de tram rijdt en voor zichzelf drie keer zoveel elektrische peertjes koopt. De direkteur, die behoort tot een hogere inkomensgroep, koopt andere waren en diensten: vlees, een auto, een uitstapje naar 't buitenland. De prijs hiervan brengt een flink deel van het geld binnen, waarmee de last van de subsidies op massa-produkten kan worden gedragen. Anders en met een zekere overdrijving gezegd: de regering geeft de beter verdienenden met de ene hand, wat zij met de andere weer afpakt. De konklusie is dus: over het geheel genomen is in Polen het verschil in levensstandaard kleiner dan het verschil in inkomen."*

Het komt regelmatig voor, och arme, dat in zijn eigen onderneming de Poolse direkteur niet bovenaan, maar als tweede, derde, ja zelfs vierde op de loonlijst staat. Loonsverhoging voor deze categorie, acht onze manager dus noodzakelijk. Daar moet echter tegenover staan, zo voegt hij hier in een vlag van 'gelijkmakerij' - zijn argumenten moeten immers algemeen geldig zijn - aan toe, een vergroting van de produktie. Hoe deze nu te bereiken? Vanzelfsprekend niet door iedereen maar hetzelfde inkomen voor ogen te houden, maar enkel en alleen door vergroting van de ongelijkheid. Subsidies aan verlies lijdende ondernemingen zijn - zo hoorde de auteur van een hoge funktionaris - economisch gezien niet zozeer een middel tot dekking van de verliezen als wel een vijgeblad, een zoenoffer aan de gelijkheidsideologie. Ook gebeurt het dikwijls dat arbeiders, met name op de scheepswerven, tegen het einde van de maand het werken wel voor gezien houden, omdat zij met meer werk toch niet meer kunnen uitkomen boven de premies die worden gegeven om de verschillen met het loon van de 'stootarbeiders' te nivelleren. Dat soort privileges moet dus worden afgeschaft. Maar gaat men nu de inkomens van de armsten in de Poolse maatschappij beschermen door de prijs van goederen te verhogen, die voornamelijk door de rijkere worden gekocht, dan constateert onze manager hier meteen een denkfout. Immers, als auto's, benzine of banden duurder worden, wordt de hogere prijs doorberekend in de kosten van een doktersbezoek of in de prijs van de getransporteerde goederen in het algemeen. Dus, zegt hij, *"wanneer een luxeproduct duurder wordt gemaakt, drukken de lasten daarvan toch op de hele gemeenschap"*. Het is maar demagogie om te doen alsof de armsten bij zulke maatregelen baat zouden hebben. We kunnen beter alle aantijgingen vóór zijn en gewoon toegeven dat er bij ons armen waren, nog steeds zijn en ook wel zullen blijven. Alleen als wij overgaan tot een economische hervorming, tot operatie van de zieke patient, kunnen wij hun aantal verminderen, en daarvoor is nodig dat wij elke illusie over gelijkheid opgeven. *"De onderneming in ons land werkt niet voor het Vaderland, niet voor de toekomst, maar alleen voor zichzelf - precies zoals het individu ook meer voor zichzelf over heeft dan voor de gemeenschap. Dat is misschien pijnlijk, maar aanzienlijk realistischer dan een egalitaire Alice in Wonderland."*

Manager Wróblewski, die wij hier zo ruim aan het woord hebben gelaten, is de laatste jaren bepaald geen roepende in de woestijn gebleven. Uit de grote hoeveelheid geschriften ten gunste van economische hervorming, die tegenwoordig in Polen worden gepubliceerd, plukken wij nog dit ene artikel ter illustratie van de zieleroerselen van de huidige generatie managers.

Het is geschreven door een econoom uit Katowice en draagt de veelzeggende titel 'De noodzakelijke prikkel' 3). Deze econoom, Kramer, kritiseert de versnipperde wijze waarop tot nu toe in Polen sommige ondernemingen en ook wel branches tot de economische rekenvoering 4) zijn overgegaan en andere niet. 't Hervormingsproces moet worden versneld, zo schrijft hij, en in een nieuwe fase worden gebracht.

"Het trage tempo der hervorming kan uiteindelijk worden verklaard uit de ontbrekende bereidheid van de kant van de bevolking om de gevolgen te dragen van de invoering van de economische prikkel. Deze houding maakt het blijkbaar al snel nodig om de invoering van de economische prikkel in tijd te spreiden, wat doet denken aan het naaien van een kostuum per onderdeel: eerst de linker broekspijp, dan een tijd niets, vervolgens de rechter mouw enz. Zo beweert men bijvoorbeeld, dat men voor het afbouwen van de subsidies aan bedrijven de prijzen met een 25% zou moeten verhogen. Maar haastig wordt daar dan aan toegevoegd, dat het volk dit niet zou accepteren, zodat dit proces in tijd moet worden gespreid. Het is moeilijk deze opvatting te onderschrijven, daar over enkele jaren het peil van de noodzakelijke prijsverhogingen waarschijnlijk geen 25, maar 50% bedraagt, en misschien zelfs 100, wat in het verleden trouwens al eens gebeurd is."

"Het wordt hoog tijd", betoogt Kramer, "dat er een einde komt aan het afkopen van tevredenheid" met geld dat door inflatie is verkregen en dat op geen enkele manier de werkelijke verhouding weerspiegelt tussen de hoeveelheid en de kwaliteit van de erin gestoken arbeid. Alleen een systeem van vrije prijzen zou deze verhouding op een juiste manier kunnen uitdrukken. Met andere woorden: onder veel citaten van Marx en Engels pleit Kramer voor invoering van het marktmechanisme. Er moet veel meer spaarzaamheid komen in de Poolse economie, zo betoogt hij, en daarvoor is nodig dat de ondernemingen over veel meer informatie beschikken zodat zij rationeel en verantwoord beslissingen kunnen nemen. Bovendien is voor een moderne ontwikkeling van de economie ook vereist een groeiende tertiaire (= diensten-)sector, die het de produktieve sectoren mogelijk maakt om veel en veel doelmatiger te produceren. In Polen echter neemt de werkgelegenheid in de tertiaire sector juist af, mede omdat de regering - onder druk van de economische crisis - heeft geprobeerd de werkgelegenheid achter 'de bureau's' te verminderen ten gunste van de direkt produktieve arbeid in de fabrieken. Maar daarin ligt niet de oplossing, meent Kramer. Veel meer dan een *would be*-bestrijding van bureaucratie en papierwerk moet in de oplossing van de crisis in Polen de doorslag geven "de algemene ekonomisering van het leven met al de daaraan verbonden konsekwenties". Wat we ons bij een dergelijke algemene invoering van het kostprijsbeginsel moeten voorstellen, voelen we nu in Nederland aan onze eigen huid: aan alle sociale voorzieningen, van gezondheidszorg tot

3) Teodor Kramer, *De noodzakelijke prikkel*, in *Polityka*, 14 juni 1986.

4) Hiermee wordt niets anders bedoeld, dan dat elke onderneming financieel zelfstandig moet zijn, en dus haar verleizen niet kan dekken met bijdragen van de staat.

sport, politie'bijstand', opvang voor jeugdigen en cultuur, zal een prijskaartje komen te hangen. Dat wordt het nieuwe gezicht van het 'socialisme' in Polen.

Nu lijkt het allemaal zo'n vaart niet te lopen. Het regeringsblad *Polityka* plaatste tenminste als kommentaar bij Kramers artikel, dat het moest worden gezien als uitdrukking van "extreme economische opinies" die leefden aan de vooravond van het Tiende Congres van de Poolse Verenigde Arbeiderspartij. In het bijzonder vond *Polityka* het bezwaarlijk, dat aan de rücksichtslose doorvoering van de 'economische prikkel' alle sociale aspecten van de economische ontwikkeling ondergeschikt werden gemaakt. Want dat was, aldus het redactionele kommentaar, "het fundamentele dilemma van onze sociaal-economische politiek": de keuze tussen wat economisch noodzakelijk is en wat in sociaal (bedoeld is: politiek) opzicht haalbaar is.

De ontwikkelingen in Polen sinds de tijd dat Kramer zijn artikel schreef lijken uit te wijzen, dat de ontwikkeling wel degelijk, ondanks morele maagkrampen in het regeringskamp, de kant uitgaat van Kramer en de zijnen. Natuurlijk is dit ook precies wat de regering-Jaruzelski beoogt, maar zij zou zich gaarne willen indekken tegen de politieke risico's die aan deze politiek verbonden zijn. Polen is sinds september vorig jaar lid geworden van het Internationale Monetaire Fonds, en dat geeft het bewind een stok achter de deur om tegenover de bevolking z'n beleid van prijsverhogingen te rechtvaardigen. Maar hoe treurig wel niet het lot is van de profeten die in eigen land niet worden geëerd, blijkt wel uit het feit dat de Poolse regering het nodig heeft gevonden nog een andere zondebok aan te wijzen: de managers zelf. Alle ontwikkelingen in Polen gaan hun richting uit: er komt meer ruimte voor het marktmechanisme, de financiële leiband van de staat wordt lossier gemaakt, er wordt zelfs al gesproken over een zekere mate van privatisering van staatsbedrijven 5). En wie worden door regeringswoordvoerder Urban afgeschilderd als de grote tegenstanders van deze tendens? De 'staatsmanagers'.

Met name bij de reusachtige staatsondernemingen die onderaan de lijst van *Zarządzanie* bungelen zullen er ongetwijfeld managers zijn, die de nieuwe wind met ongemak horen waaien en hun fraaie posten in gevaar zien gebracht. Maar voor de Poolse ondernemersklasse als geheel geldt maar één ding: zij wordt opgediend door het regiem als tegenstander van de veranderingen die zij zelf als eerste heeft bepleit. Vermoedelijk heeft zij daar vrede mee, zolang maar dit boeman-effekt zijn werking niet verliest. Maar de waarnemer van deze ontwikkelingen kan maar één ding verzuchten: ondank is 's werelds loon.

(In één van de volgende nummers van *Daad en Gedachte* zullen wij deze serie afsluiten met een beschouwing over economische hervormingen en arbeidsmoraal in Joegoslavië. We zullen ons dan tevens wagen aan een poging tot analyse van de betekenis van al deze economische hervormingen in Oost-Europa.)

5) 'Polen schept meer ruimte voor marktmechanisme', in *De Volkskrant* van 1 april 1987; 'Privatisering van Poolse staatsbedrijven is nabij', in *NRC/Handelsblad* van 7 april 1987.

=====